

юридически значимым основаниям¹. Полученные классификации материализуются в криминалистических коллекциях либо подробных описаниях объектов классификаций и используются как сравнительный материал в классификационном исследовании: коллекции или описания классификаций холодного, огнестрельного оружия, наркотических веществ, взрывных устройств, поддельных документов и ценных бумаг, описательные списки наркотических и психотропных веществ и т. д. Основу классификационного исследования материальных объектов составляет детальное исследование. Особенность технических средств познания, которые используют в процессе классификационного исследования объектов, зависит от специфики выявления признаков, имеющих юридическое значение. Например, для отнесения неизвестного вещества к группе наркотиков или психотропных веществ, взрывчатых веществ и т. п. используют технические средства качественного и количественного химического анализа; для отнесения конкретного объекта к группе холодного оружия используют коллекции, каталоги холодного оружия и экспериментальные установки и материалы, позволяющие моделировать процесс применения конкретного образца холодного оружия и определить техническое состояние исследуемого холодного оружия и т. д.; для установления факта подделки документов используют различные компараторы и другие средства, позволяющие преобразовывать скрытую информацию изображений в доступную для наблюдения форму, и т. п.

А. Л. Дудніков, доцент кафедри криміналістики Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат юридичних наук

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СПОСОБУ ЗЛОЧИНУ В КРИМІНАЛІСТИЦІ

Проаналізовано основні тенденції у визначенні способу вчинення злочину в криміналістиці. Показано відмінності між кримінально-правовим і криміналістичним підходами до цієї категорії. Запропоновано авторське визначення способу злочину.

Проанализированы основные тенденции в определении способа совершения преступления в криминалистике. Показаны различия между уго-

¹ Юридически значимые основания – это признаки объектов, которые влияют на возникновение, изменение и прекращение правовых отношений.

ловно-правовым и криминалистическим подходами к этой категории. Предложено авторское определение способа преступления.

У криміналістиці у зв'язку з потребами практики надається велике значення дослідженню способу злочину. Більш того, можна сказати, що вивчення способів злочинів має методологічне значення, що підтверджується в неформальному принципі криміналістики – «від способу вчинення злочину – до способу його розкриття». У зв'язку з цим Р. С. Белкін відмічав, що «... спосіб вчинення та приховування злочину, точніше – знання про нього, визначають шлях пізнання істини у справі, тобто метод розкриття й розслідування»¹.

Значна увага приділяється способу злочину і у зв'язку з тим, що він є одним з основних слідоутворюючих елементів криміналістичної характеристики будь-якого виду злочину та виступає своєрідним «ключем» до їхнього розкриття. Пізнання способів злочинів є джерелом для рекомендацій щодо боротьби зі злочинністю. Дані про цю криміналістичну категорію використовуються для розроблення тактичних прийомів і методичних рекомендацій щодо розкриття, розслідування й попередження злочинів, а також для організації та планування розслідування. Зокрема, інформація про способи злочинів використовується для забезпечення повноти, всебічності й ефективності розслідування, пошуку осіб, які вчинили злочин, а також попередження їхнього вчинення вже відомими способами або такими, що можуть з'явитися.

Проблеми визначення поняття й структури способу вчинення злочину розробляли такі криміналісти, як Р. С. Белкін, Г. Г. Зуйков, Б. М. Ковріжних, О. Н. Колесніченко, В. П. Колмаков, Е. Д. Куранова, Г. М. Мудьюгін та ін. У 60–70-х роках ХХ ст. розпочалися дослідження цієї важливої криміналістичної категорії з позицій системно-структурного та системно-функціонального підходів і розроблення на основі отриманих результатів наукового поняття, що відповідає головним криміналістичним завданням. Але з самого початку виявилися помітні розходження у визначенні змісту та структури способу вчинення злочину.

Е. Д. Куранова запропонувала включити дії з приховування злочину в зміст поняття способу вчинення та визначила його як «комплекс дій з підготування, вчинення, приховування злочину, який обраний винним відповідно з наміченою метою й тими умовами, у яких здійснюється злочинний задум»².

У багатьох своїх роботах Г. Г. Зуйков підтримав цей напрям і значно розвинув його. В обґрунтування такого рішення він,

¹ Див.: Белкин Р. С. Курс криминалистики / Р. С. Белкин. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. — С. 805.

² Див.: Куранова Э. Д. Об основных положениях методики расследования отдельных видов преступлений / Э. Д. Куранова // Вопр. криминалистики. — М., 1962. — Вып. 6–7. — С. 165.

зокрема, зазначав, що виділення способів приготування, вчинення та приховування злочинів руйнує структуру способу й заважає його об'єктивному дослідженню та використанню в практиці боротьби зі злочинністю¹. Проте не в усіх випадках такий підхід буде правильним і адекватно відобразатиме зміст і структуру злочинних дій. На вирішення цього питання впливають такі чинники, як вид злочину, його кримінально-правова кваліфікація, учасники та зміст злочинних дій і прийомів.

Ураховуючи деякі з цих чинників, В. П. Колмаков запропонував розрізняти спосіб вчинення злочину та спосіб приховування злочину. Останній він визначив як дії злочинця, спрямовані на маскуванню факту злочину й ліквідацію його слідів². Найбільш ґрунтовно цю проблему досліджував О. Н. Колесніченко. Він обґрунтував необхідність розрізняти в методиці розслідування спосіб підготування до вчинення злочину, спосіб його вчинення та спосіб приховування, пояснюючи це тим, що ці дії можуть бути вчинені різними особами й мати різне кримінально-правове значення³.

Таке вирішення цієї проблеми було підтримано іншими криміналістами. Зокрема, Б. М. Коврижних зробив цікаву пропозицію про можливість самостійного існування способу приховування, способу вчинення та способу приготування до злочину, запропонувавши розглядати їх як складові інтегрального поняття «спосіб злочину»⁴.

Фактично підтримував цю позицію Г. М. Мудьюгін, але у більш ускладненому вигляді. Він висловився за те, аби розглядати спосіб учинення злочину у двох значеннях: а) у широкому, включаючи в це поняття як саме вчинення, так і приховування злочину; б) у вузькому, маючи на увазі лише безпосереднє вчинення злочину⁵. Він також уважав за можливе самостійне існування способу приховування злочину в тих випадках, коли приховування виконано після вчинення злочину, або не є необхідною умовою його вчинення. Тим не менш, у цілому такий підхід не зовсім правильно й точно відображає як кримінально-правову, так і криміналістичну сутність цієї категорії. По-перше, з по-

¹ Див.: Зуйков Г. Г. Поиск по признакам способов совершения преступлений / Г. Г. Зуйков. — М. : Высш. шк. МВД СССР, 1970. — С. 68–77.

² Див.: Колмаков В. П. Следственный осмотр / В. П. Колмаков. — М. : Юрид. лит., 1969. — С. 56.

³ Див.: Колесниченко А. Н. Научные и правовые основы методики расследования отдельных видов преступлений : дис... докт. юрид. наук / Колесниченко Алексей Никифорович. — Х., 1967. — С. 12.

⁴ Див.: Коврижных Б. Н. Деятельность органов прокуратуры по делам о нераскрытых убийствах : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 717 «Криминалистика» / Б. Н. Коврижных. — Х., 1969. — С. 14.

⁵ Див.: Васильев А. Н. Планирование расследования преступлений / А. Н. Васильев, Г. Н. Мудьюгин, Н. А. Якубович. — М. : Госюриздат, 1957. — С. 66.

гляду кримінального права спосіб учинення злочину не включає спосіб його приховування. По-друге, при такому тлумаченні поняття способу виявляється відсутнім дуже важливий для криміналістичних цілей його елемент – підготування до вчинення злочину.

Надалі ця позиція була розвинена та конкретизована М. С. Уткіним, який запропонував поділити усі способи на:

- 1) повно структурні, або найбільш кваліфіковані, способи, які включають підготування, вчинення й приховування злочинів;
- 2) менш кваліфіковані, або відсічені, першого типу (учинення та приховування злочинів);
- 3) менш кваліфіковані, або відсічені, другого типу (підготування та вчинення злочинів);
- 4) некваліфіковані, або спрощені, які складаються тільки з дій щодо вчинення злочинів¹.

Ця класифікація набула певного поширення в криміналістиці, хоча успадкувала та поглибила окремі неточності останньої концепції способу вчинення злочину. Зокрема, маються на увазі складність і неоднозначність термінології в назвах окремих класифікаційних груп, що потребує додаткових пояснень та відповідно ускладнює її використання як у криміналістичних дослідженнях, так і в практичній діяльності. Крім того, автор недостатньо уваги також приділяє підготуванню до вчинення злочину, що негативно позначається на повноті та послідовності класифікації (наприклад, є група некваліфікованих способів, які складаються тільки з дій щодо вчинення злочинів, але відсутня група способів, яка фактично включає тільки дії з підготування до вчинення злочинів, як то посягання на життя, придбання чи зберігання вогнепальної зброї без відповідного на це дозволу й ін.).

Також неоднозначно з цієї проблеми висловлювався Р. С. Белкін. З одного боку, він підтримував позицію Г. Г. Зуйкова, а з другого – не заперечував проти використання термінів «спосіб злочину» і «спосіб приготування до злочину», аби запобігти термінологічній плутанині². Але намагання одночасно підтримувати дві різні позиції якраз і не сприяє вирішенню цього питання.

Досить суперечливі висновки з аналізу поняття способу вчинення злочину робить В. Ф. Ермолович. У визначенні він указує, що під способом учинення злочину слід розуміти систему умисних дій з підготування, учинення та приховування злочину, які охоплюються єдиним злочинним задумом³, тобто таким чином він виключає

¹ Див.: Уткін М. С. Особенности расследования и предупреждения хищений в потребительской кооперации / М. С. Уткін. — Свердловск : Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1975. — С. 6.

² Див.: Белкин Р. С. Указ. праця. — С. 765.

³ Див.: Ермолович В. Ф. Криминалистическая характеристика преступлений / В. Ф. Ермолович. — Мн. : Амаффея, 2001. — С. 54.

можливість існування так званих неповноструктурних або окремих видів способів. Тим не менш, надалі з метою розроблення більш конкретних і адресних рекомендацій у структурі способу В. Ф. Єрмолович виділяє способи підготування до злочину, способи його вчинення та способи приховування. І таку диференціацію способів, за результатами дослідження самого ж В. Ф. Єрмоловича, підтримало більше 65 % фахівців¹, що підтверджує правильність саме такого підходу до аналізу цієї категорії.

З викладеного можна зробити висновок про те, що наукові погляди стосовно поняття способу вчинення злочину різняться як у змістовному плані, так і в термінологічному. Однією з основних причин неоднакового розуміння цієї категорії є різна спрямованість досліджень учених, які вивчають не всі, а тільки окремі види злочинів, що обмежує можливість розроблення узагальнюючих висновків. Крім того, різноманітність поглядів на поняття, зміст і структуру способу вчинення злочину можна пояснити тим, що його структура неоднорідна. Різні види злочинів мають свою специфіку. Особливо наочно це виявляється при вивченні економічних латентних злочинів.

Економічні злочини, зокрема розкрадання, належать до числа складних і в більшості випадків включають увесь комплекс дій з підготування, вчинення та приховування злочинів. Ці складові способу злочину тісно взаємозв'язані, інколи між ними відсутні чіткі кордони, зокрема, дії з приховування злочину ретельно плануються, нерідко виконуються на етапі приготування, а деякі з них можуть бути одним із обов'язкових елементів способу вчинення. Це саме характерно й для інших економічних злочинів. Наприклад, дії з підготування та приховуванні процесу легалізації кримінальних капіталів у більшості випадків учиняються паралельно з діями щодо безпосереднього відмивання незаконних доходів². Але не можна вважати коректним і правильним поширення деякими криміналістами, особливо тими, хто досліджує економічні злочини, такого типового для розкрадань та інших злочинів економічної спрямованості сполучення дій з підготування, вчинення і їхнього приховування на будь-які види злочинів.

З самого початку виникнення криміналістики як поліцейської дисципліни спосіб злочину завжди був об'єктом дослідження. Один з його перших дослідників, відомий австрійський учений-криміналіст Г. Гросс зазначав, що криміналістика за своєю природою розпочинається там, де кримінальне право закінчує свою роботу. Матеріальне кримінальне право має своїм предметом вивчення злочинного діяння й покарання, формальне (криміналь-

¹ Див.: *Єрмолович В. Ф.* Указ. праця. — С. 55.

² Див.: *Журавель В. А.* Розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом / В. А. Журавель. — Х. : Одиссей, 2005. — С. 28.

ний процес) містить у собі правила застосування матеріального кримінального права. А якими способами вчиняються злочини, як їх досліджувати та розкривати, які були мотиви, цілі – усе це становить предмет криміналістики¹. Тому в криміналістиці на відміну від кримінального права всі дослідники під способом учинення злочину розуміють не тільки його безпосереднє вчинення, але й уключають у цю категорію способи підготування та приховування. Це можна пояснити потребами у викритті й розслідуванні злочинів, оскільки саме ці способи визначають увесь злочинний механізм. Отже, для криміналістики важливе значення мають дії з підготування та приховування злочинів, навіть не пов'язані з кримінально-правовим оцінюванням подій.

Криміналістичне розуміння способу вчинення злочину набагато ширше, багатосторонніше за кримінально-правове, оскільки криміналістика покликана надати найбільш ефективні рекомендації з розкриття й розслідування злочинів, виявлення в кожному конкретному випадку слідів злочину, установлення злочинців, забезпечення повноти розслідування та попередження злочинних діянь. Для криміналістичних цілей не менше, а інколи й більше значення мають дії з приховування злочину та підготування до нього, ніж з безпосереднього його вчинення.

Різниться й ступінь деталізації дій злочинців, що проводиться в криміналістичних і кримінально-правових дослідженнях. Це зумовлено різними завданнями, яким слугують ці категорії. У практичному аспекті спосіб злочину в криміналістиці має охоплювати велику кількість окремих ознак, що не мають кримінально-правового значення, але відіграють суттєву роль при відшуканні слідів злочину, установленні злочинця, розкритті злочину. Наприклад, вияв у діях злочинця будь-яких професійних навичок дуже важливий для встановлення його особи. Для криміналістики можуть мати значення навіть окремі рухи злочинця, які не становлять інтересу для кримінального права. Це, зокрема, характерно для розслідування злочинів проти життя й здоров'я особи, таких як убивства, заподіяння тілесних ушкоджень та ін.

З урахуванням проаналізованих положень видаються спірними пропозиції стосовно вироблення спільного для всіх наук, що обслуговують потреби боротьби зі злочинністю, поняття способу вчинення злочину. Криміналістика розглядає спосіб як одну із закономірних можливостей виникнення майбутніх доказів, вважаючи, що саме крізь призму певного способу слід розглядати інформацію про злочини. На підставі пізнання таких закономірностей розробляються засоби, прийоми й методи виявлення,

¹ Див.: Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики / Г. Гросс. — СПб. : Тип. М. Меркушева, 1908. — С. 940.

систематизації та використання цих доказів, а також конкретні рекомендації щодо розслідування.

Визначення поняття способу вчинення злочинів є необхідною передумовою ефективного їхнього вивчення та використання отриманих даних для боротьби зі злочинністю. У криміналістиці протягом тривалого часу способи вчинення злочинів характеризувалися за обмеженою кількістю ознак, які передбачались у картках відповідного криміналістичного обліку. Наприклад, спосіб крадіжки описували тільки як спосіб проникнення в сховище (шляхом злому, підбору ключа, відкривання замку сторонніми предметами та ін.); спосіб убивства або нанесення тілесних ушкоджень описували залежно від знаряддя злочину (вогнепальна, холодна зброя, предмети побутового призначення та ін.). Брак інформації про цей важливий елемент злочинної події негативно позначався як на строках, так і в цілому на можливості розкриття злочину.

Науковці, які вивчали спосіб злочину, сходяться в тому, що він становить комплекс (систему, сукупність) причинно та функціонально взаємопов'язаних актів поведінки, який є якісною характеристикою злочинного діяння (дії чи бездіяльності), що в способі злочину відображаються певні якості особи злочинця, мотив і мета злочину, що він детермінований певними суб'єктивними й об'єктивними чинниками, а це, у свою чергу, зумовлює стійкість і повторюваність способів.

Системно-структурний аналіз способу злочину дозволив правильно пізнати його структуру та виділити основні складові елементи. В умисних злочинах спосіб нерідко складається з дій щодо підготування, безпосереднього вчинення й приховування злочину. Але залежно від виду злочину, своєрідності поведінки суб'єкта, кримінальних ситуацій, що виникають до й після вчинення злочину, та інших обставин деякі структурні елементи способу (підготування та приховування) можуть бути відсутні.

У зв'язку з цим в криміналістиці склалася ситуація, коли одним і тим самим терміном «спосіб вчинення злочину» позначаються різні за змістом і обсягом поняття. Це є важливою причиною різного роду термінологічних розбіжностей. Оскільки в реальній дійсності конкретний спосіб формується з урахуванням дуже багатьох чинників, то це безпосередньо позначається й на його структурі, яка виявляється досить гнучкою й непостійною. В одному випадку до складу способу злочину входять способи приготування, учинення та приховування, у другому – він може складатися зі способів приготування й вчинення або вчинення та приховування, у третьому – обмежуватися тільки одним складником (наприклад, діями злочинців з безпосереднього вчинення злочину). Тому для криміналістичних цілей буде правильним позбутися термінологічної неоднозначності в цьому питанні й ви-

користовувати термін «спосіб злочину» як інтегральне поняття, до складу якого (поряд зі способом підготування та способом приховування) входить спосіб учинення злочину, який криміналісти були вимушені називати «способом учинення злочину у вузькому розумінні».

Вирішення цього питання має важливе практичне значення, оскільки встановлення структури конкретного способу злочину дозволяє слідству найбільш повно виявляти його сліди, взаємозв'язки між ними, установлювати причетних осіб, диференціювати їхню відповідальність, що призводить до повного й об'єктивного розкриття злочину. У той самий час виділення в способах злочинів способів підготування та приховування не виключає наявності між ними взаємозв'язку й взаємозумовленості (особливо це стосується умисних злочинів).

Розробляючи поняття способу злочину, обов'язково слід урахувати, що він притаманний усім злочинам, у тому числі вчинених шляхом бездіяльності. Стосовно останніх спосіб характеризується діями, не проведеними суб'єктом (не встановив загорожу, не передав повідомлення про виїзд потяга тощо), а також діями, спрямованими на приховування причин утримання від необхідних у цій ситуації дій і слідів злочинної поведінки. Такі способи можуть включати й дії, які забезпечують можливість утримання від виконання дій, що вимагаються.

При вчиненні злочинів, які належать до одного виду, способи можуть повторюватися. Це означає, що злочинці, потрапляючи в аналогічні обставини й обстановку, виконують схожі дії або так само утримуються від них. Можливість повторювання способу злочину залежить від збереження системи об'єктивних і суб'єктивних чинників, під впливом яких він склався. Повторюваність способів злочинів одного виду надає можливість їх систематизувати та використовувати при розробленні методик розслідування окремих видів злочинів, що значно підвищує їхню ефективність.

Для кожного способу характерні свої сліди й ознаки. Вони мають важливе значення для забезпечення слідства інформацією не тільки про спосіб, а й про інші елементи криміналістичної характеристики, у тому числі особу злочинця. А оскільки способи можуть повторюватися, то відповідно повторюються і їхні сліди й ознаки, що успішно використовується при розслідуванні злочинів.

У дослідженнях останнього часу криміналісти визначають поняття способу злочину з урахуванням деяких із наведених положень, але далеко не всіх і не зовсім точно. Наприклад, М. В. Даньшин формулює спосіб злочину як систему дій, об'єднаних загальним злочинним задумом з підготування, вчинення та приховування злочину, детермінованих певними

умовами¹. Близьким до цього, але розгорнутішим є визначення С. С. Чернявського: спосіб вчинення злочину як об'єктивно та суб'єктивно детермінована система дій (операцій, механізмів, прийомів) поведінки суб'єкта в процесі підготування, учинення та приховування злочину, кожна з яких залишає специфічні сліди, що дозволяють за допомогою криміналістичних прийомів і засобів дістати уявлення про сутність події, що мала місце, установити особу злочинця та її причетність до злочинної події, а також визначити найоптимальніші шляхи вирішення завдань розслідування². С. М. Зав'ялов визначає спосіб учинення злочину як систему взаємопов'язаних, спрямованих на досягнення мети злочину дій суб'єкта (або утримання від них), що вчиняються з певною послідовністю, із застосуванням різних знарядь і засобів³.

Ці визначення мають певні недоліки. Перш за все використання терміна «спосіб вчинення злочину» не повністю відображає криміналістичний зміст цієї категорії. Крім того, подібні визначення в основному стосуються так званого заздалегідь обміркованого злочину, тобто такого, учинення якого свідомо планувалося суб'єктом ще до настання ситуації, у якій здійснювався його злочинний намір. Безумовно, спосіб злочину найбільш повно й розгорнуто виявляється в групі умисних злочинів. Однак обов'язково слід урахувувати, що існують і необережні злочини, де відсутня підготовча діяльність суб'єктів. У свою чергу, серед умисних виділяють учинені в стані афекту, а також заздалегідь не обмірковані злочини. Необгрунтованим є виділення у визначенні способу знарядь і засобів, оскільки деякі злочини можуть вчинятися й без їхнього використання.

Наведені та інші визначення поняття способу злочину не повністю відображають ці положення. У зв'язку з цим можна запропонувати таке *визначення способу злочину*: це комплекс об'єктивно й суб'єктивно детермінованих дій (або бездіяльності), який може включати підготування, учинення та приховування злочину, що сприяють досягненню його суспільно небезпечних наслідків.

Таким чином, до способу злочину належать не тільки прийоми, що безпосередньо спрямовані на вчинення злочинних дій, а й дії з

¹ Див.: Даньшин М. В. Класифікація способів приховування злочинів у криміналістиці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / М. В. Даньшин. — Х., 2000. — С. 9.

² Див.: Чернявський С. С. Методика розслідування злочинів у сфері банківського кредитування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Чернявський Сергій Сергійович. — К., 2001. — С. 55–56.

³ Див.: Зав'ялов С. М. Спосіб вчинення злочину: окремі проблеми вивчення та використання у боротьбі зі злочинністю : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика, судова експертиза» / С. М. Зав'ялов. — К., 2005. — С. 7.

приготування та приховування злочину, які можуть утворювати самостійні групи способів і прийомів. Зазначені складові способу злочину можуть бути взаємопов'язані, інколи між ними відсутні чіткі межі (це особливо характерно для економічних злочинів), зокрема, дії з приховування нерідко виконуються на етапі підготування, що дозволяє встановити спосіб злочину за прийомами його маскуваня. Перевагою цього визначення також є те, що воно охоплює умисні й необережні злочини, учинені шляхом як активних дій, так і бездіяльності.

Дослідження способів злочинів має методологічне значення для усієї науки криміналістики, але особливе місце вони посідають у її синтезуючому розділі – методиці розслідування окремих видів злочинів. Це пояснюється тим, що, по-перше, способи виявляються й аналізуються саме під час розслідування кримінальних справ; по-друге, інформація про способи безпосередньо використовується та має основоположне значення для розроблення окремих криміналістичних методик.